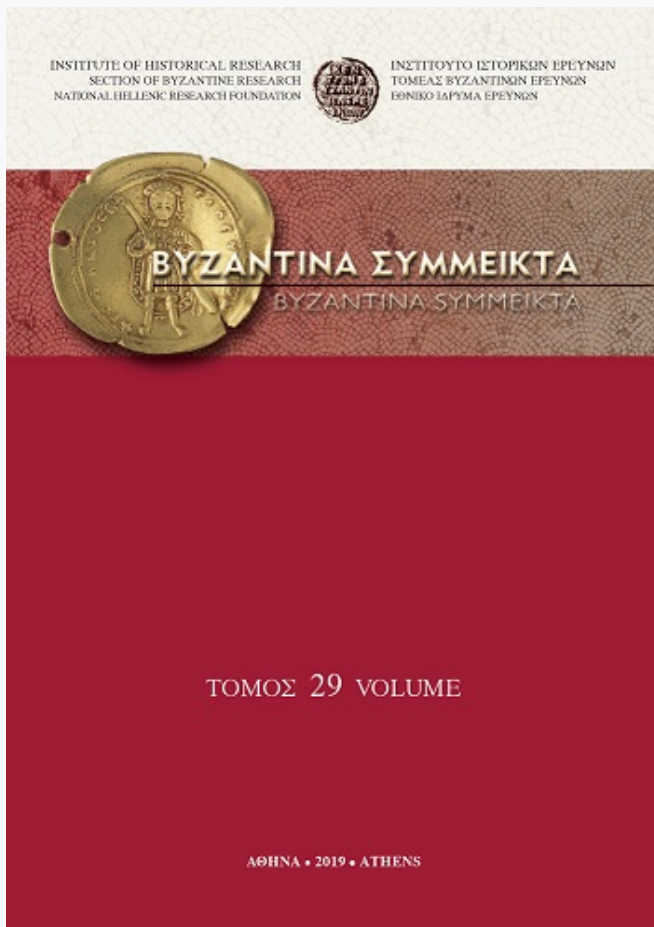

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: A. CH. ANTONARAS, Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence (επιμ. ANTJE BOSSELMANN-RUICKBIE – LEO RUICKBIE) [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016

Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.20218](https://doi.org/10.12681/byzsym.20218)

Copyright © 2019, Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. (2019). Βιβλιοκρισία: A. CH. ANTONARAS, Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence (επιμ. ANTJE BOSSELMANN-RUICKBIE – LEO RUICKBIE) [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016. *Byzantina Symmeikta*, 29, 390–396. <https://doi.org/10.12681/byzsym.20218>

A. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* (επιμ. ANTJE BOSSELMANN-RUICKBIE – LEO RUICKBIE) [Byzanz zwischen Orient und Okzident 2], Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016, σσ. 248+1 ένθετο σχέδιο. ISBN: 978-3-88467-251-8

Το βιβλίο του Αναστάσιου Χ. Αντωνάρα, «Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence» [«Τέχνη, Βιοτεχνία και Εμπόριο στην Αρχαία και Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογικές, Γραπτές και Επιγραφικές μαρτυρίες»] εντάσσεται στη σειρά εκδόσεων «Byzanz zwischen Orient und Okzident» του Leibniz-Wissenschafts Campus Mainz, όπου δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν στο Βυζάντιο. Αποτελεί τον δεύτερο τόμο της σειράς που ήδη αριθμεί 15 βιβλία. Πρόσβαση στα κεφάλαια του βιβλίου σε ψηφιακή μορφή παρέχεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://books.ub.uni-heidelberg.de/propylaeum/catalog/book/100?lang=en> (ημ. πρόσβασης: 10.11.2019).

Η μελέτη περιλαμβάνει προλογικό σημείωμα του Καθηγητή F. Daim, Γενικού Διευθυντή του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, πρόλογο και εισαγωγή από τον συγγραφέα και δύο μεγάλες ενότητες. Η πρώτη αποτελείται από τρία επιμέρους μεγάλα κεφάλαια («Hellenistic to Early Christian Period», «Middle Byzantine Period», «Late Byzantine Period») και συμπέρασμα («Conclusion») (σσ. 15-92). Είναι επιβοηθητικό για τον αναγνώστη το ότι οι επιμέρους ενότητες που περιλαμβάνονται στα γενικά κεφάλαια ακολουθούν αντίστοιχη σειρά, παρουσιάζοντας τις πληροφορίες για την τοπική καλλιτεχνική ή βιοτεχνική παραγωγή που αποδίδεται στην πόλη από την ελληνιστική περίοδο και έως την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1430, ιδίως καθώς, ανάλογα με τα ευρήματα, αναδεικνύονται οι ιδιαιτερότητες στις μαρτυρίες της κάθε εποχής. Η δεύτερη ενότητα

(«Catalogue of the Archaeologically Attested Workshops»), που επί της ουσίας αποτελεί και το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 93-227), αποτελείται από τον αναλυτικό κατάλογο των εργαστηρίων που αναγνωρίστηκαν βάσει των αρχαιολογικών τεκμηρίων. Το κυρίως σώμα του βιβλίου συνοδεύεται εκτός από τους οκτώ διαφορετικούς χάρτες στο τέλος του κειμένου και από έναν αναδιπλούμενο, συγκεντρωτικό χάρτη στο εσώφυλλο του οπισθόφυλλου, από τρία παραρτήματα, αναλυτική βιβλιογραφία και συντομογραφίες. Στα παραρτήματα παρουσιάζονται: ευσύνοπτος κατάλογος των βιοτεχνικών εργαστηρίων με την ακριβή τους τοποθεσία, προέλευση των εικόνων και στοιχεία για τα μουσεία και τους αριθμούς ευρετηρίων των αντικειμένων που προέρχονται από τις συλλογές τους, και τα οποία παρουσιάζονται στο βιβλίο με εικόνες. Η βιβλιογραφία χωρίζεται επιμέρους στις πρωτογενείς και στις δευτερογενείς πηγές. Ο διαχωρισμός διευκολύνει την αναζήτηση και είναι σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο της μονογραφίας που στηρίζεται εκτός από τα αρχαιολογικά δεδομένα και στις γραπτές πηγές.

Η εξαντλητική έρευνα και αποδελτίωση του συγγραφέα στις δημοσιευμένες αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, στο *Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* καθώς και στην υπόλοιπη βιβλιογραφία, σε συνδυασμό με την πρόσβαση στα αρχεία των τοπικών Εφορειών Αρχαιοτήτων, συνοδεύτηκε από προσωπικές συνεντεύξεις με αρχαιολόγους των Υπηρεσιών. Στα παραπάνω προστέθηκε και η έρευνα στις Συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, προκειμένου να εντοπιστεί επιπλέον υλικό που υποδηλώνει την παρουσία εργαστηρίων στην πόλη αλλά και την ευρύτερη περιφέρειά της. Τα παραπάνω οδήγησαν στον εντοπισμό 112 θέσεων που ανασκάφηκαν στον 20ό αι. και μέχρι το 2014 και συσχετίστηκαν με βιοτεχνικές ή άλλες δραστηριότητες σε διαφορετικές περιοχές. Αυτές εντοπίστηκαν τόσο εντός όσο και εκτός του κύριου οικιστικού ιστού της σύγχρονης πόλης της Θεσσαλονίκης (θέσεις 1-67, 69-71, 73-75, 77-112), αλλά και σε απόσταση από αυτόν (θέσεις 68, 72, 76). Οι πληροφορίες για εργαστηριακές δομές παρουσιάζονται τόσο στα κεφάλαια της πρώτης ενότητας, όσο και, αντίστοιχα, στον κατάλογο. Είναι χωρισμένες σε εκείνες για τις οποίες απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία των εργαστηρίων ήταν η φωτιά, σε εκείνες όπου απαραίτητο στοιχείο ήταν το νερό, και συνοδεύονται από σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα. Εάν ληφθεί υπόψη ότι τα δεδομένα που παρουσιάζονται προέκυψαν από σωστικές ανασκαφές σε πολλά επιμέρους οικοπέδα σε όλη την έκταση της πόλης και κατά συνέπεια στις περισσότερες

περιπτώσεις η αποκάλυψη του κάθε κτηρίου ή κατασκευής είναι τμηματική, ο αριθμός των εργαστηρίων (κυρίως βιοτεχνικών, αλλά όχι μόνον) που συγκεντρώθηκε από την ενδελεχή έρευνα του συγγραφέα και η απόδοση συγκεκριμένης λειτουργίας στα περισσότερα από αυτά¹ από τους ανασκαφείς ή/και τον συγγραφέα² είναι σημαντικοί.

Στην πρώτη ενότητα του βιβλίου παρουσιάζονται συνθετικά τα ευρήματα, χωρισμένα σε γενικές χρονολογικές εποχές και κατόπιν, εντός των τριών βασικών κεφαλαίων (βλ. παραπάνω), βάσει του τελικού τους «προϊόντος» και με τον γενικό διαχωρισμό χρήσης φωτιάς ή νερού για την κατασκευή του. Τελευταίες σε κάθε κεφάλαιο παρουσιάζονται πληροφορίες για την ύπαρξη εργαστηρίων όχι απαραίτητα βιοτεχνικής αλλά και χειροτεχνικής παραγωγής. Αυτά δεν μπορούν να ταυτιστούν από τα ανασκαφικά ευρήματα, αλλά αναγνωρίζεται η ύπαρξή τους μέσω των γραπτών πηγών ή της μελέτης των έργων τέχνης. Βάσει των προαναφερθέντων, ακολουθεί η εξής σειρά: α) υδρόμυλοι (για αλεύρι, λάδι ή κρασί), β) παραγωγή ασβέστου, γ) παραγωγή κεραμικής, δ) εργαστήρια υαλουργίας, ε) εργαστήρια μεταλλουργίας, στ-ι) εργαστήρια λιθοξοϊκής, ψηφιδωτών, ζωγραφικής, ξυλουργικής, καλαθοπλεκτικής, ια) παραγωγή υφασμάτων, ιβ) εργαστήρια χρυσοκεντητικής, ιγ) βυρσοδεψεία, ιδ) εργαστήρια γουναρικής, ιε) ενδείξεις παραγωγής κρασιού, ιστ) εργαστήρια αρωματοποιίας και φαρμακευτικής, ιζ) εργαστήρια γραφής. Ήδη μέσω αυτής της απαρίθμησης καθίσταται εμφανής η σημασία του εγχειρήματος, καθώς για πρώτη φορά παρουσιάζονται συγκεντρωμένα και σχολιασμένα τα στοιχεία για δεκαεπτά διαφορετικά είδη εργαστηρίων που κάλυπταν πολλές ανάγκες της πόλης της Θεσσαλονίκης. Ανάλογα με τα υλικά τεκμήρια ή τις γραπτές πηγές, αυτά δεν κατανέμονται ισομερώς στον χρόνο. Όμως βασικές βιοτεχνικές δραστηριότητες (όπως η παραγωγή κεραμικής, γυάλινων και μετάλλινων αντικειμένων κ.ά.) επανέρχονται σε κάθε επιμέρους περίοδο και σίγουρα ο τρόπος παρουσίασής τους ευνοεί την ανάδειξη των δεδομένων για την κάθε μία. Επιπλέον, εισαγωγικά, στο κάθε κεφάλαιο παρουσιάζονται στοιχεία για την ιστορία της πόλης στην κάθε περίοδο και παρατίθενται ευσύνοπτα πληροφορίες για την

1. Δεκαεννέα από τις εντοπισμένες δομές δεν κατέστη δυνατόν να συσχετιστούν με βεβαιότητα με συγκεκριμένη βιοτεχνική δραστηριότητα (βλ. αρ. κατ. 67, 88-100, 108-112). Παρόλ' αυτά είναι σημαντικό το ότι μέσω της συγκεκριμένης έρευνας συγκεντρώθηκαν και απομονώθηκαν, καθώς εμπλουτίζουν περαιτέρω τον σχετικό χάρτη.

2. Για παράδειγμα και ενδεικτικά, με βάση κινητά ευρήματα αναγνωρίστηκε από τον συγγραφέα η λειτουργία του εργαστηρίου με αρ. κατ. 27.

τοπογραφία της πόλης με δεδομένα για δημόσια κτήρια εκκλησιαστικού και κοσμικού χαρακτήρα, αλλά και για ιδιωτικές κατοικίες. Με αυτόν τον τρόπο η πραγμάτευση των εργαστηρίων τοποθετείται στο ευρύ πλαίσιο μίας ακμιαίας και τόσο σημαντικής πόλης για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη. Σύντομο κεφάλαιο για τη χωροθέτηση ειδικά των εργαστηρίων στον χώρο, πριν από τον αναλυτικό σχολιασμό των επιμέρους δεδομένων, συμβάλλει επιβοηθητικά στη διασύνδεση της παραγωγικής διαδικασίας με τις άλλες δραστηριότητες στην πόλη. Η σύνδεση των στοιχείων με τις εργαστηριακές δομές που παρουσιάζονται στον κατάλογο γίνεται με σχετικές υποσημειώσεις στα οικεία κεφάλαια της πρώτης αυτής ενότητας.

Στη δεύτερη ενότητα, αυτήν του καταλόγου, παρουσιάζονται τα υλικά κατάλοιπα της λειτουργίας εργαστηρίων βάσει ανασκαφικών ευρημάτων, ακολουθώντας τη σειρά παρουσίασης της πρώτης ενότητας. Για κάθε διαφορετικό είδος εργαστηρίου οι διαφορετικές δομές ή ενδείξεις ύπαρξής του βάσει κινητών ευρημάτων³ παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά. Η εν λόγω μορφή του κειμένου επιτρέπει στον αναγνώστη να αντλήσει διαχρονικά, στην υπό μελέτη μακρά περίοδο, τις πληροφορίες που αφορούν σε κάθε είδος εργαστηρίου. Παράλληλα, μέσα από τους συνοδευτικούς συγκεντρωτικούς χάρτες, στους οποίους η κάθε εργαστηριακή ενότητα αποδίδεται με τον οικείο αριθμό που έχει στον αναλυτικό κατάλογο, μπορεί να παρακολουθήσει τη χωροθέτηση των εργαστηρίων στον χώρο ανά επιμέρους περίοδο. Η παρουσίαση του κάθε εργαστηρίου γίνεται με τη μορφή λήμματος, λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικού, ανάλογα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Συνοδεύεται από αναλυτική σχετική βιβλιογραφία, πλούσιο εποπτικό υλικό, τόσο σχέδια, κατόψεις όσο και φωτογραφίες.

Από τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, προσεκτική μελέτη του καταλόγου οδηγεί στην παρατήρηση ότι τα περισσότερα εργαστήρια τοποθετούνται στην πρωτοβυζαντινή εποχή και ο αριθμός των έως σήμερα εντοπισμένων βαίνει μειούμενος για τις επόμενες. Συγκριτικά με όλα τα προηγούμενα, οι εργαστηριακές δομές που χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είναι σαφώς περιορισμένες⁴ (βλ. και παρακάτω). Αξιοσημείωτο είναι

3. Για παράδειγμα, βάσει κινητών ευρημάτων αναγνωρίστηκε η λειτουργία των εργαστηρίων με αρ. κατ. 41, 51, 59, 102, 103 και 107.

4. Πρόκειται για τα εργαστήρια με αρ. κατ. 12, 15, 16, 19, 41, 42, 43, 44, 45, 101, 108, 112.

ότι έχουν συμπεριληφθεί στον κατάλογο και εργαστήρια που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο, τη νεότερη και τη σύγχρονη εποχή. Αυτό προσφέρει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αποκομίσει στοιχεία για τις εργαστηριακές δομές της πόλης και σε εποχές που δεν αποτελούν το κύριο θέμα πραγμάτευσης του βιβλίου⁵.

Μέσα από τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού και τον σχολιασμό του στα κεφάλαια της πρώτης ενότητας σκιαγραφείται μία εξαιρετικά «ζωντανή» εικόνα για την τέχνη, τα τέχνηρα, τους τεχνίτες και τη βιοτεχνική, καλλιτεχνική ή άλλη παραγωγή της Θεσσαλονίκης. Αυτή σχολιάζεται με μεστό τρόπο από τον συγγραφέα στο συμπέρασμα. Γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί η σχετική εικόνα της πόλης από την ελληνοιστική περίοδο και μέχρι την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς το 1430. Παράλληλα προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων, αλλά και διαφοροποιήσεις σε αυτή, ανάλογα με την επιμέρους περίοδο. Με δεδομένο ότι έμφαση στο βιβλίο δίνεται στη Βυζαντινή εποχή, ίσως ξενίζει αρχικά το ότι στο ίδιο, πρώτο, κεφάλαιο της πρώτης ενότητας συμπεριλαμβάνονται εκτός των στοιχείων για την πρωτοβυζαντινή περίοδο και εκείνα για την ελληνοιστική και τη ρωμαϊκή, ιδίως μάλιστα καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα που παρουσιάζονται για εργαστηριακές δομές αυτών των περιόδων, όπως προαναφέρθηκε, είναι, συγκριτικά, εξαιρετικά περιορισμένα⁶. Παρόλ' αυτά, δεδομένου ότι η πόλη της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε στη διάρκεια της ελληνοιστικής περιόδου, στο βιβλίο επιχειρείται να παρουσιαστούν τα γνωρίσματα της πόλης ήδη από την ίδρυσή της και οι βασικοί μετασχηματισμοί που συντελούνται σε αυτή με την πάροδο του χρόνου και την αλλαγή των ιστορικών και πολιτικών συνθηκών. Ο συγγραφέας έχει συμβουλευτεί πλήθος πρωτογενών πηγών και δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, έχει μπορέσει να συγκεντρώσει και να παρουσιάσει με ευσύνοπτο τρόπο τόσο τις πληροφορίες που αφορούν στα ανασκαφικά τεκμήρια εργαστηριακών δομών στην πόλη, όσο και εν γένει στην καλλιτεχνική παραγωγή που μπορεί να συνδεθεί με τη δράση τοπικών εργαστηρίων. Συμπληρώνονται οι πρώτες με τις παρατηρήσεις που προκύπτουν από τα εικαστικά έργα σε ιστάμενα μνημεία, αλλά και από κινητά ευρήματα. Με αυτόν τον τρόπο, αν και με βάση όσα παρουσιάζονται στη δεύτερη ενότητα, το κύριο μέλημα του συγγραφέα αρχικά

5. Βλ. αντίστοιχα αρ. κατ. 60, 38 και 100.

6. Βλ. παραπάνω, σημ. 4.

φαίνεται ότι ήταν η ανάδειξη των ανασκαφικών δεδομένων για τις ποικίλες εργαστηριακές δομές στη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της, αυτά αποτέλεσαν τελικά την αφορμή για μία συνθετική ματιά. Πλαισιώθηκαν, ιδίως στην πρώτη ενότητα, και με την άντληση στοιχείων από άλλες πηγές, με αναντίρρητο αποτέλεσμα την προσπάθεια συνολικής παρουσίασης τόσο της καλλιτεχνικής παραγωγής της πόλης όσο και των προϊόντων των εφαρμοσμένων τεχνών. Στα συμπεράσματα εκτός από την ευσύνοπτη παρουσίαση των βασικών πληροφοριών που προκύπτουν από όσα παρουσιάζονται πιο πάνω, γίνεται παράλληλα προσπάθεια ένταξης των αρχαιολογικών δεδομένων στο ευρύτερο σχετικό πλαίσιο, με αναφορά σε ιστορικές πηγές, Μέσα σε αυτή τη σύνθετη προσέγγιση, θέματα όπως η ενασχόληση των γυναικών με το εμπόριο (Κ. Νικολάου) ή η υπόθεση του συγγραφέα για τη συντεχνιακή οργάνωση ορισμένων τεχνιτών (J. Koder και Τ. Γ. Κόλιας, Μ. Χρόνη) δεν μπορούσαν να τύχουν πιο αναλυτικού σχολιασμού.

Όπως σημειώνεται και στον πρόλογο της έκδοσης από τον Καθηγητή και Γενικό Διευθυντή του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, είναι εκατοντάδες τα αρχαιολογικά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν σε αυτόν τον τόμο και καλύπτουν μία ευρεία περίοδο από τη μακρά ιστορία της πόλης. Ο συγγραφέας του βιβλίου σημειώνει στον δικό του πρόλογο ότι στόχος του ήταν να οργανώσει το συχνά αποσπασματικά σωζόμενο υλικό κατά τρόπο ώστε να είναι εύκολα προσβάσιμο και άρα χρήσιμο για τους ερευνητές. Η γενική δομή του βιβλίου, όπως σχολιάστηκε παραπάνω, αλλά και ο επιμέρους κατάλογος με το πολυάριθμο φωτογραφικό υλικό και τα σχέδια και τις κατόψεις είναι σαφές ότι ανταποκρίνονται με επιτυχία στον στόχο του συγγραφέα. Επιτρέπουν στον αναγνώστη όχι μόνο να αποκτήσει μία συνθετική εικόνα για τις εργαστηριακές δομές και τη βιοτεχνική ή άλλη παραγωγή στη Θεσσαλονίκη από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι το 1430, αλλά και να αναζητήσει και να αποκομίσει εύκολα συγκεκριμένες πληροφορίες για επιμέρους εργαστηριακές δομές ή αρχαιολογικά κατάλοιπα. Το βιβλίο του Αναστάσιου Αντωνάρα αποτελεί μια συμβολή στην έρευνα για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Είναι σίγουρο ότι το βιβλίο θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για τον ειδικευμένο και μη αναγνώστη που επιθυμεί να αποκομίσει σχετικές με τις προαναφερθείσες πληροφορίες για την πόλη αυτή. Το υλικό που στο πλαίσιο ενός τέτοιου εγχειρήματος παρουσιάζεται στον κατάλογο με τρόπο ευσύνοπτο και περιεκτικό, είναι προφανές ότι μπορεί να προσφέρει μέσα από την επιμέρους αναλυτική μελέτη των ευρημάτων περαιτέρω χρήσιμες πληροφορίες για τα εν λόγω εργαστήρια και τα προϊόντα τους. Ευκαταίο

θα είναι η συγκεκριμένη δημοσίευση να αποτελέσει τη βάση και το έναυσμα για αντίστοιχες προσπάθειες συγκέντρωσης και ερμηνείας των σχετικών πολυάριθμων ανασκαφικών δεδομένων της Βυζαντινής εποχής και από άλλες σημαντικές πόλεις του ελλαδικού χώρου⁷.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

---

7. Για μία σχετική προσπάθεια με ευρύτερη και όχι στοχευμένη θεματική και με αφορμή τα ευρήματα που προήλθαν από τις ανασκαφές του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου Αθηνών ειδικά, βλ. Α. ΠΑΡΛΑΜΑ – Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Φεβρουάριος 2000 – Δεκέμβριος 2001*, Αθήνα 2000.